
Problém našich dějin – svět

Psáno v roce 1988...

Jaroslav Šedivý

Prosím čtenáře, aby měl na paměti dobový kontext, ve kterém jsem tuto úvahu nad Hájkovou knížkou Setkání a střety (samizdat 1981) napsal a jemu k 75. narozeninám věnoval. Vyšla samizdatem ve sborníčku spolu s příspěvky A. Orta, J. Štěpanovského a A. Seiferta, který jsme pak profesoru Hájkovi při sezení dne 3. 10. 1988 předali. Zároveň byla uveřejněna v samizdatovém časopise Obsah. Myslím si, že je zbytečné, abych dodával vysvětlující či korigující komentář. Je to dokument doby.

* * *

Doba, kterou žijeme, potřebuje osobnosti. Kolektivismus moderního člověka jakoby potlačoval možnosti výskytu silných jedinců a naopak preferoval šedivost a nudu každodenní činnosti, v níž se pohybují figury a figurky, ale osobností ubývá. Tím více lidí touží po osobnostech, které jsou moudré, mají své přesvědčení, ale mají i odvahu podle tohoto přesvědčení jednat. Tyto myšlenky – a vůbec nevím, zda jsou originální – mě napadly, když jsem četl knížku Jiřího Hájky Setkání a střety, napsanou v roce 1981. A stále neodbytně se mi drala na smysl otázka, proč máme v Čechách odedávna tak málo vytrvalosti podpořit ty, kteří vidí dál než ti ostatní a kteří mají i vůli nasadit všechny své síly, aby v politice realizovali to řešení, které je v daném okamžiku možné a z hlediska dlouhodobější koncepce prospěšné zdejším národu, zdejší společnosti. Kolik neposkytnutých příležitostí promarnili silní mužové tohoto národa, kolik načatých činů nebylo dokončeno pro nezájem okolí či pro odpor vnějšího světa.

Table úvaha nemůže člověka při četbě Hájkovy knihy nenapadnout. Snad ji vyvolaly otázky, které si kladou další a další generace, žijící v tomto středoevropském prostoru, a kterým se nevyhýbá ani Hájek, otázky o současné krizi naší společnosti (kdy nebyla?), o kontinuitě našich dějin (jako by se v nich nestřídaly oba prvky kontinuity a diskontinuity), o českém charakteru atd. V tom velkolepém oblouku od obrození není přes rok 1848, přes nezdary státoprávní politiky z poslední třetiny 19. století, přes vznik i konec první samostatné Československé republiky vlastně až k obrodnému procesu v roce 1968 a k důsledkům jeho potlačení sestavuje autor na známých i méně známých faktech klikatou cestu české společnosti v bouřlivých i klidných údobích jejích dějin, ale především vidí souvislosti, které nám mnohdy unikají. Řekl bych, že je to jakýsi katalog ztracených příležitostí, nazíraný a analyzovaný člověkem s bohatými zkušenostmi politika a vědce, a tudíž s pochopením i s dostatečnou mírou kritičnosti. Kniha je ale především výpovědí o autoru samém.

Povoláním historik, odborník na zahraniční politiku i výkonný diplomat dávno věděl na rozdíl od hlavního proudu české historiografie, jak úzce a většinou s rozhodujícím účinkem se dotýkaly zahraniční vlivy vnitropolitických záležitostí českého národa. A měl tu příležitost, neboť štěstím to sotva lze nazvat, že mohl tento jev zkoumat nejen teoreticky jako historik, ale i prakticky ve své kariéře diplomata a posléze ministra zahraničí své země. Ve své historické práci se zabýval mnichovskými událostmi a na konci své ministerské kariéry v roce 1968 okusil podobné pokoření jako jeho předchůdce, shodou okol-

ností také historik, Kamil Krofta v roce 1938. Kolik z toho materiálu pro historika, kolik z toho poučení pro politika! Jiří Hájek toho využil bohatě.

Je málo piščích ministrů, ještě méně je mezi nimi historiků. Odejde-li ministr z funkce, obvykle pro něho končí politika i kariéra, zvláště v zemích našeho politického a sociálního vyznání. Pro Jiřího Hájka však odchodem z oficiální scény koncem roku 1968 začala nová etapa vykladače a komentátora, což nebývalo v této zemi zvykem.

V jedné ze svých prvních poválečných prací, v knížce *Naše dějinná úloha* z roku 1946, napsal: „*Současníci málokdy mohou, dovedou a chtějí hodnotit svou dobu a svou práci v ní historickými měřítky. Obklopeni tisíci skutečnostmi a problémy denního života nemají ani odstup k své době, ani čas zamyslet se nad ní a nad sebou...*“ Tohle téma v sobě zřejmě Hájek nosil celá léta a vrátil se k němu v době, kdy už měl odstup k své době i čas zamyslet se nad ní. Jeho Setkání a střety jsou poctivě napsaným výkladem i hodnocením naší doby, které je ovšem otevřené, ba dokonce přímo vybízející k dalším úvahám. A musím říci, že v tomto roce „osmiček“, tak pověstných a osudových v českých dějinách, se úvahy doslova vtírají.

Ironií dějinné náhody znamenají „osmičky“ opravdu mezníky pro konstituování i existenci české státnosti i pro zlomy politicko-ekonomických koncepcí v rozvoji české společnosti. Nechci přitom propadat kouzlu osudovosti, nicméně až fatální při těchto zlomech je působení vnějšího činitele. Ale zase – umíme vždycky správně postfehnout, kde je ona hranice, kam až v rozhodující míře sahá vliv zahraničního prvku na utváření českého osudu a naopak, hranice, za níž se body za úspěchy či neúspěchy v naší politice připisují na konto naší vlastní rozhodnosti či nerozhodnosti a umění možného v každodenní politice i její velké strategie? Zdá se mi, že Hájek, určitě i díky své politické erudici, vede čtenáře dost bezpečně nejen k tomu, aby si uvědomil, kdy a kde mu souhra dějinných událostí byla příznivá, ale vyzvedá a kvalifikuje i momenty, kdy vinou nepříznivé historické a mezinárodněpolitické konstelace svou věc prohrával.

Jeden rys v dějinách českého národa tu přímo bije do očí – kolikrát tento talentovaný národ předstihl své okolí, což ho přivedlo až do konfliktu s tímto okolím. Od husitské reformace až k předbřlohorské době, od demokratické první republiky, sevřené totalitními diktaturami, až k obrodnému procesu v roce 1968, vždycky jsme nějak předběhli své okolí v Evropě, které nám naši odvahu, náš přirozený smysl pro hledání progresivních cest vývoje oplácelo nátlakem či silou zbraní.

Ve svých ambicích narážel český stát na nedostatek vlastní síly i na chyby vlastní politiky, aby mohl tyto své ambice dostatečnou měrou realizovat. Řeknu to modernějším termínem – tento stát nenašel mezinárodně-bezpečnostní formuli, s jejíž pomocí by si díky své zahraniční politice zajistil klid a příznivé vnější vztahy, včetně nevmešování do svých vnitřních záležitostí, k realizaci svých vnitropolitických sociálně-ekonomických cílů. Možná, že právě vědomí tohoto faktu oslabovalo důslednost v rozhodování vládnoucích garnitur tohoto státu v dobách blížící se krize, možná, že právě odtud vyvěrá sklon v české politice méně spoléhat na vlastní síly a více čekat od mezinárodněpolitické konstelace, případně její nepřízní omlouvat své neúspěchy. Odtud ovšem také vede cesta k pasivitě české politiky, k čekání na příznivou mezinárodní konstelaci, k nadějím, že cokoli, osvobození, zřízení české státnosti, změna politického režimu, odvolání nepopulárních politiků, nám bude dopřáno darem zvnějška, působením vnějších sil. Jak potom mimořádná je postava Masaryka, jenž v poslední fázi svého rozhodování postavil koncepci české státnosti na vlastní samostatné aktivitě, „víc na principu osvobodit se než být osvobozen“, jak poznamenává Jan Křen ve své úvaze *Historické přeměny česství*.

Jak už bylo vzpomenuto, až zoufale jsme se mýjeli s evropskými dějinami. Od vzniku samostatného československého státu byla patrná základní snaha jeho zahraniční politiky, kterou bych charakterizoval jako úsilí o rovnováhu ve vnějších vztazích. Tato snaha byla diktována prostým uvědoměním si geopolitického postavení našeho prostoru.

Zahraniční politika tam, kde stát je spravován demokraticky, většinou odpovídá metodami, zaměřením i cíli vnitřní politice. Nové Československo potřebovalo rovnováhu ve vztazích vnějších i vnitřních. A samozřejmě také čas.

T. G. Masaryk říkal, že tento nový stát potřebuje alespoň padesát let, aby zapustil kořeny a upevnil své struktury. Tvůrci jeho zahraniční politiky si byli vědomi geopolitické přitažlivosti, a tím i zranitelnosti Československa. Bismarckův výrok – kdo ovládá český čtyřúhelník, ovládá Evropu – byl stále v živé paměti. I staříček sir Halford Mackinder, autor bible geopolitiky *Democratic ideals and reality* z roku 1919, oceňuje tento prostor jako „nejdůležitější bod strategického významu“, přičemž ovšem „nejcivilizovanější [ze středoevropských národů] *Polsko a Čechy, ležící na severu, jsou v postavení nejméně vystaveném pruské agresi*“.

Proto to úsilí čs. zahraniční politiky nalézt rovnováhu zahraničněpolitických vlivů, záruk, bezpečnostních smluv, zejména v třicátých letech. Opření ve své zahraniční politice o dvě západní velmoci (i tady byla patrná snaha o rovnováhu, když se francouzský vliv vyrovnával vlivem tradičního rivala této mocnosti – Velké Británie), kombinovali tvůrci této politiky menší bezpečnostní svazek (Malou dohodu) se širším pojetím bezpečnosti v navrhovaném východoevropském paktu, žádali garance Západu a pokoušeli se spojeneckou smlouvou se SSSR vytvořit jakýsi širší obranný kruh kolem Československa, když se nemohli spoléhat na bezprostřední sousedy. Přesto nás však nejbližší spojenci hodili v roce 1938 přes palubu, zatímco o rok později kvůli Polákům šli do války. Takle situace nebyla nová a nebyla ani poslední. Evropským mocnostem nikdy nestál tento „český čtyřúhelník“ za námahu jenom kvůli národu, který v něm žije, čili nikdy se politika druhých vůči tomuto prostoru neřídila logickými a – řekl bych – legálními zájmy jeho obyvatel. Tento prostor byl vždycky kartou v geopolitické hře evropské politiky evropských mocností.

Proč tomu tak bylo? Příčin je zřejmě více, subjektivních i objektivních. Ale především tomu tak bylo proto, že se politika rovnováhy v tomto prostoru nestala skutkem, ale zůstávala vždy jen cílem či nesplněným přáním těch či oněch tvůrců čs. zahraniční politiky. Tento prostor byl v první řadě předmětem velmocenské hegemonie, ať už mu Bismarck říkal „český čtyřúhelník“, nebo moderní křemologové „železný trojúhelník“ (Československo, NDR, Polsko) v sovětské evropské politice.

Ale ptáme-li se, proč tomu tak bylo, musíme především vidět svůj podíl. Ano, někdy jsme předběhli okolní vývoj, husitská reformace přišla o sto let dříve, Mnichov o rok dříve, rok 1968 řekněme o dvacet let dříve, ano, i tak lze s notnou dávkou fatalizmu na naše dějiny pohlížet. Ale myslím si, že to podstatné tkví v něčem jiném. Ačkoliv vývoj v našem prostoru téměř doslova závisí na mezinárodněpolitických podmínkách, je pozornost těmto podmínkám věnována teprve tehdy, když se schyluje ke katastrofě, případně když už je po ní. Respektive mezinárodněpolitické podmínky jsou s neporozuměním chápány jako neměnný rámec, v němž si v našem prostoru můžeme jen do určité míry pořádat své věci po svém. A ještě jinak, naše politika vždycky respektovala mezinárodněpolitické podmínky v tom smyslu, že jsme nikdy neudělali nic, co by v těchto podmínkách přivedilo změnu, co by případně změnilo nám nepříznivou konstelaci. Prostě nikdy jsme nedokázali o svůj osud vyvolat větší zájem v Evropě a ve světě než jen propagační, s námi od husitských dob nikdy nebyli problémy jako např. s Poláky, Maďary, Srby, Basky či Izraelci. V naší moderní politice je málo národního sobectví (které je mimochodem politice vlastní), jsou v ní neustále patrné ohledy na vnější momenty – na mír v Evropě, na zájmy velmocí v usmířovací politice vůči potenciálnímu agresorovi, na sovětské zájmy atd. Málo rebelujeme, nejsou s námi potíže, takže se dá na nás kašlat. Mnichov 1938 toho byl názorným příkladem, a nejen on.

Naše zahraniční politika, jejímž prvořadým úkolem bylo a je vytvářet příznivé zahraničněpolitické podmínky pro vnitropolitický vývoj, nedokázala nikdy, snad i pro naprostou absenci jakýchkoliv plánů výboje, zakaikulovat do svých akcí určitou dávku rizika, řečeno zjednodušeně, nikdy nešla na hazard, ale také nikdy neblufovala, ba ani v dobách, kdy blufovali všichni. Známá zásada švédského kancléře Oksensstjerna, přivedená k dokonalosti Talleyrandem, že zahraniční politika má předstírat, co není (simulace), a zastírat, co je (disimulace), byla čs. zahraniční politice vždy cizí. V 30. letech blufovali na náš účet a na naši adresu Francouzi i Rumuni, blufoval Hitler, jenž byl už v době politiky usmířo-

vání rozhodnut a čekal jen na vhodný moment, blufoval na náš účet i Chamberlain, blufoval Stalin, za války blufovali Poláci, po válce kdekdo. Jenom my jsme šlapali vždy s otevřeným hledím, dokonce i tehdy, když jsme zjistili a věděli, že s námi hrají nepěknou hru, dělali jsme, jako když to nevidíme, jen abychom někomu nekomplikovali jeho velkou zahraničněpolitickou kombinaci, jejíž cíle my malí snad ani nemůžeme dohlédnout.

Jenomže v zahraniční politice více než pravda, více než morální převaha odjakživa platí síla a obratnost. Klasická Stalinova otázka „a kolik má ten papež vojenských divizí“ má univerzální platnost. Přitom je ale v zahraniční politice odedávna známý prostý fakt, že v rozhodovacím procesu vládnoucího grémia kteréhokoliv státu hraje prvořadou roli nikoliv to, jaká je objektivní skutečnost, nýbrž to, jak se tato skutečnost jeví a odráží ve vědomí a představách tohoto grémia. A právě tento jev je základem jakékoliv zahraničněpolitické léčky anebo alespoň simulace. Což je podle mého názoru jednou z možností, a řekl bych, ve velké politice z hlediska slabšího malého státu vůči druhým, vůči velmocem, i morálně ospravedlnitelnou.

Respekt k širším mezinárodněpolitickým souvislostem, ale zároveň i jejich nedostatečné pochopení, to bylo jedním ze slabých míst našeho procesu politické obnovy v roce 1968. A tady se mé uvažování nad knihou Jiřího Hájka obloukem vrací k jejímu autorovi. Byl od dubna 1968 ministrem zahraničí Černíkovy vlády, tedy jedním z tvůrců jejího nového kurzu. Jenomže pokud se týče zahraniční politiky, nový kurz se v té krátké době ani ne pěti měsících uskutečnil pouze v některých vnějších rysech, nikoliv v základě či v metodách čs. zahraniční politiky té doby. Objevily se nové akcenty, především na středoevropskou úlohu tehdejšího Československa, ale z nich se nevyvodily nové důsledky. Ani to snad nešlo, nebyl na to dostatek času, ale ani vůle nového vedení. Hájek obhajoval a obhájil pojetí zahraniční politiky jako „zdi“, za níž bude možné provést politickou i hospodářskou reformu, a aby to bylo možné, v této „zdi“ nemělo dojít k žádné přestavbě. Jako politik a vykonavatel stranické a vládní politiky v zahraničněpolitické oblasti přijal Hájek toto omezení zahraniční politiky za své, neboť to byla jedna z možných (rozhodně nejopatrnější) koncepcí této politiky, především z hlediska podezřívavosti a dogmatické vymezenosti tehdejšího sovětského vedení. Tím, že celý proces obnovy byl násilně zastaven, budou trvat spory i o této věci, kladou se a budou se klást otázky, zda to byla koncepce nejvhodnější.

Jak už tu bylo řečeno, zahraniční politika demokratického státu má být a musí být pokračováním politiky vnitřní. Jestliže vnitřní politika přijímá nové rysy, nelze z procesu změn vyloučit ani zahraniční politiku. Pravděpodobně všichni reálně uvažující lidé, znalí situace, se shodnou na tom, že tenkrát nemělo jít a vůbec nešlo o nějakou zásadní změnu v zahraničněpolitické orientaci. Nicméně tu byla však potřeba aktualizovat, nově vyložit a prakticky pro politiku nově formulovat několik po léta stále opakovaných klišé, z nichž se postupně staly tři komplexy čs. zahraniční politiky.

První komplex – jsme malým státem, což nebyla pravda, neboť jsme středně malým státem s relativně silným ekonomickým potenciálem; druhý komplex – jsme malým státem, ohrožovaným německým militarizmem, což v druhé polovině šedesátých let rovněž nedpovídalo realitě; třetí komplex – jsme malým státem, ohrožovaným německým militarizmem, jehož záchranou je jediné spojení se SSSR, což koncem 60. let bylo neobratným a nerealistickým zdůvodněním úzkého spojení s touto velmocí. Jestliže tyto komplexy stále platily ve vědomí části politického vedení obrodného procesu v roce 1968, ačkoliv realita byla už jiná, pak bylo těžké hledat a nalézt vhodnější variantu našeho zahraničněpolitického působení, která by připouštěla určitou míru vlastní aktivity a činnosti jak v evropských záležitostech z hlediska potřeb čs. bezpečnosti i čs. ekonomiky, tak i ve vztahu k partnerům v socialistickém společenství z hlediska potřeb hlubší ekonomické integrace. Ani příslušná pasáž v Akčním programu nebyla z tohoto hlediska šťastně formulována.

Vznikl tedy rozpor mezi změnami probíhajícími na vnitropolitické scéně a „nehybností“ zahraniční politiky, která místo toho, aby i s určitou dávkou rizika hledala zahraničněpolitické zajištění obrodného procesu, aby si i uvnitř socialistického společenství vynutila respekt pro změny v politickém a ekonomickém životě republiky, zvolila řeše-

ní „zdi“, v níž se nemělo s ničím hýbat. Opět se tedy objevila stará tvář čs. zahraniční politiky, jen nevyvolávat konflikty, jen ať se o nás moc nemluví, jsou to problémy naší kuchyně, které nebudeme zatahovat na mezinárodní fórum. A když se o to Hájek na zasedání Rady bezpečnosti OSN v srpnových dnech 1968 pokusil, byl okamžitě z domova okřiknut. Jako by se tu projevovala dvojitá tvář pasivity naší politiky – jednak se odjakživa čekalo na to, jak se mezinárodní otázky promítnou do našeho osudu, jednak jsme z našeho osudu nevytvořili mezinárodní problém, jenž by zamíchal pořadím důležitosti v jednacím řádu velmocí.

Takový názor si může dovolit publicista či teoretik, uvažující a píšící o zahraniční politice, byť se tím přibližuje téměř k hranici utopie. I když, jak píše G. Konrad, při formulování strategie je utopie nezbytná. Politik by asi vehementně protestoval tvrzením, že politika obecně a zahraniční politika zvlášť je v moderní době příliš složitá, než aby mohla být pochopena veřejností, že je dokonce zdánlivě (nebo i skutečně?) protichůdná zájmům této veřejnosti, a politik, vystaven přáním a tlakům veřejnosti, musí nutně tyto tlaky brzdit a uvažovat v kategorii možného, nikoliv žádoucího. Možná, že tomu tak je. Pak si umím představit onen svár Hájka teoretika s Hájkem politikem. Veřejnost se ovšem o pochopení hloubky zahraniční politiky příliš nezajímá, stačí jí přehled zpráv ze zahraničí. Možná, že právě tato složitost současné zahraniční politiky nezajímá o ni vyvolává. Jestliže se ovšem veřejnost málo zajímá o zahraniční politiku, neboť je nedostatečně informována, vytvářejí se tím téměř neomezené možnosti k zneužití zahraniční politiky.

Oč vlastně dnes běží v mezinárodních vztazích, jaké otázky – řekněme strategického charakteru – by měla řešit zahraniční politika vedle každodenní agendy dvoustranných a mnohostranných vztahů? Ano, je tu velký úkol zajistit mír, mírové soužití národů a států, uvolňovat napětí, prorážet cestu ekonomické spolupráci atd. Ale je tu ještě něco nevyzpytovaného, něco spíše tušeného než formulovaného, co působí v pozadí dnešní světové politiky. Řekl bych, že podstatou současných mezinárodních vztahů je boj o přežití různých společností, společensko-hospodářských systémů, národních společenství, skupin.

V příštích desetiletích se bude zostřovat řada problémů, jako je přelidňenost, devastace životního prostředí a hrozící ekologická katastrofa, relativní nedostatek energie, postupující neurotizace obyvatel země atd. V konfrontaci s těmito zosilujícími se problémy přijde ke slovu zřejmě spíše negativní stránka vědeckého a technického pokroku, který je ovšem i jednou z jejich příčin. Prostor k životu se bude zužovat, obrazně i doslova. Politika je dnes nejenom bojem o moc či o prosazení určité ideje, je rovněž odrazem těchto základních existenciálních pocitů lidstva, které pak nacházejí výraz v ekonomických, vojenských a ideologických cílech dané společnosti. Proto není náhodou, že se opět v mezinárodních vztazích a v zahraniční politice kalkuluje s geopolitickými hledisky, což připomíná dávné boje o ohraničování či rozšiřování lovišť prapředků. Jak známo, geopolitických cílů lze zřídka dosáhnout jinak než silou či vyhrožováním silou. Mír prostřednictvím síly platí dnes stejně jako v minulých letech. Mír prostřednictvím smlouvy, dohody, tj. zákona, je prozatím utopií. Samozřejmě, že nelze rezignovat v úsilí o omezení síly smlouvou, dohodou, tj. zákonem, ale odstrašující účinek zbrojního potenciálu, ať konvenčního, či strategického, bude ještě nadlouho rozhodujícím faktorem pro udržení míru, tím spíše, že v tomto světě pořád ještě bývá násilí odměněno úspěchem. V tomto světě nelze dosáhnout absolutní bezpečnosti jedné velmocí, jedné strany, což je dobře, neboť ta by okamžitě implikovala absolutní nejistotu partnerů, druhé strany.

A z tohoto hlediska opět vystupuje do popředí geopolitické postavení Československa jako faktor omezující zahraniční politiku, pokud bude koncipována a prováděna jako dosud. Avšak z druhé strany by geopolitické postavení Československa mohlo potenciálně působit jako faktor zvýhodňující tuto politiku, pokud by se opravdu stala uměním možného, s důrazem na ono „umění“. To by ovšem zdejší společnost musela opravdu vykročit po proklamované cestě ekonomické i politické přestavby se všemi demokratizačními důsledky, jež by také oprostily postoj české společnosti k velkému sousedu na východě od iluzí, ale i od emotivních zábran.

Jiří Hájek přesně formuluje zásadu takové politiky v závěru své knihy *Setkání a střety: „Chápat SSSR především jako světovou velmoc (či supervelmoc), s šíří globálních zájmů a cílů. Respektovat toto postavení a dovést si definovat v jeho sousedství i sféře mocenského vlivu své vlastní zájmy a potřeby, dané nejenom tímto sousedstvím a spojenectvím, a dovést je otevřeně, s respektováním jeho zájmů, uplatňovat a hájit i tam, kde nejsou v souladu s chvilkovým zákrutem politiky velkého souseda... Záleží jen na politickém vedení, aby byl [takový postoj] konkrétně promyšlen a uskutečněn.“*

Patrně je to krédo Hájka politika i teoretika v jeho úvahách o tom, jaká by mohla a měla být zahraniční politika národa, žijícího v exponovaném prostoru střední Evropy, která by kombinovala nacionální cíle s internacionálními závazky. Doplněno jeho obrovským úsilím o realizaci lidských práv v klasickém i řekněme moderním slova smyslu, vyrůstá tu před našima očima Hájkovo dílo politické i vědecké, které v současných probouzí víru i naději v možnost skutečně demokratického a sociálně spravedlivého uspořádání věcí občanského společenství lidí, osudem uvedených do tohoto krásného, leč těžce zkoušeného koutu střední Evropy. A v pokorné úctě k jeho dílu a osobní statečnosti a vytrvalosti připsují tyto řádky profesor dr. Jiřímu Hájkovi k jeho sedmdesátým pátým narozeninám.